

Тетяна Ткаченко,
Гліб Ткаченко
(Переяслав-Хмельницький)

КИЇВСЬКИЙ ОДНОДЕННИЙ ПЕРЕПИС 1874 р.: АНАЛІЗ СТАТИСТИЧНИХ ВІДОМОСТЕЙ

У статті аналізуються результати одноденного перепису населення Києва, проведеного 2 березня 1874 р. Південно-Західним відділом Російського географічного товариства.

Ключові слова: перепис населення, Київ, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, міські жителі, кияни.

Головним засобом отримання основних статистичних даних про народонаселення держави виступають переписи населення, які проводяться з метою створення всеохоплюючого джерела статистичної інформації для планування економічного та соціального розвитку, адміністративних цілей, оцінки умов життя, для дослідних робіт, а також для використання в комерційних та інших цілях. Проведення в Україні чергового перепису населення обумовлює потребу звернення та використання історичного досвіду статистичних досліджень минулого. Питання підготовки та організації одноденного перепису Києва привертають увагу багатьох дослідників. Серед праць наукового та публіцистичного характеру слід відзначити публікації А. Бурелюк, П. Пустоход, Ю. Хорунжого [1; 9-10; 14]. У працях автори частково розглядали підготовчий період проведення перепису й аналізували окремі статистичні результати, отримані під час нього. Метою статті є аналіз статистичних відомостей одноденного перепису населення Києва, який був проведений членами Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у 1874 р.

Одноденний перепис населення Києва був проведений 2 березня 1874 р. членами Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, підготовка до проведення якого тривала майже рік. Організаційна комісія, створена у червні 1873 р. на чолі з П. Чубинським, надзвичайно швидко і ретельно провела підготовчу роботу. Були визначені межі міста, час перепису, форма листків для опитування, спосіб їх роздачі, перебіг самого перепису. Чітка та детальна організаційна спланованість проведення перепису забезпечила якісну результативність отримання статистичних даних всього за одну добу. Проведення перепису, за підрахунками замісника голови розпорядчого комітету з питань підготовки та проведення перепису В.Борисова, вимагало коштів у розмірі 4 000 крб.: 800 крб. на папір і друк оголошень, будинкових, квартирних карток та інших необхідних бланків; 1 500 крб. на візників для 500 реєстраторів; 1 500 крб. за найм 30 лічильників і 200 крб. на непередбачені витрати [5, с. 22]. Потрібна сума надійшла від міської влади Києва, яка виділила з бюджету міста 3 000 крб., та від Київського генерал-губернатора О.М. Дондукова-Корсакова [8, с. 332].

За результатами проведеного перепису загальна кількість жителів Києва разом з передмістями становила 127 251 осіб, з яких мешканців міста нараховувалося 116 774 особи [16, с. 187]. Тогочасний Київ був поділений на Печерську, Палацову, Старокиївську, Либідську, Подільську, Плоску частини, Лук'янівський і Куренівський квартали. У Печерській частині міста нараховувалося 18 984 осіб, з яких чоловіки становили 14 187 осіб, жінки – 4 797; у Двірцевій частині – 6 885 осіб (3 284 чоловіка, 3 601 жінка); у Старокиївській частині – 19 377 осіб (10 396 чоловіків, 8 981 жінка); у Либідській частині – 20 908 осіб (11 048 чоловіків, 9 867 жінок); у Подільській частині – 15 518 осіб (8 657 чоловіків, 6 861 жінка); у Плоскій частині – 20 632 осіб (10 658 чоловіків, 9 974 жінки); у Лук'янівському кварталі – 9 806 осіб (5 585 чоловіків, 4 221 жінка); у Куренівському кварталі – 4 664 осіб (2 512 чоловіків, 2 152 жінки) [5, с. 34]. Дані перепису визначили Либідську частину Києва найбільш заселеною, тоді як показник кількості населення Куренівського кварталу був найменшим.

Перепис населення передмість Києва, до яких відносилися Шулявка, Соломенка, Протасів Яр, Байкова гора, Деміївка та Саперна слобода, виявив 10 477 осіб населення. У Шулявці мешкало

2 003 особи (1 059 чоловіків, 944 жінки); у передмісті Соломенка та Протасів Яр – 3 910 осіб (2 102 чоловіка, 1 808 жінок); у передмісті Байкова гора – 1 010 осіб (490 чоловіків, 520 жінок); у передмісті Деміївка та Саперна Слобода – 3 554 особи (1 877 чоловіків, 1 677 жінок) [16, с. 188]. Результати перепису виявили значну кількісну перевагу чоловічого населення Києва над жіночим. У місті нараховувалося 71 848 чоловіків, тоді як кількість жінок становила 55 403 особи. У відсотковому відношенні ці показники склали відповідно 56,47% та 43,53% [5, с. 38]. Порівнявши отримані результати перепису населення Києва з показниками перепису Санкт-Петербургу, що проводився 10 грудня 1869 р., організатори перепису відзначили певну подібність. У столиці Російської імперії на час проведення перепису чоловіки становили 56,56% від населення, жінок же нараховувалося 43,44 %. Таким чином, у 70-х рр. XIX ст. у Києві відзначалася перевага чоловічого населення над жіночим на 13 %, тобто на 130 осіб чоловічого населення у місті приходилося 100 жінок. Особливо відчутною перевага чоловічого населення була у Печерській частині міста, чому сприяла значна частина військовослужбовців, що мешкали у казармах, розташованих у цьому районі, та розміщення на Печерську Києво-Печерської Лаври. На 100 жінок цієї частини міста припадало 297 чоловіків.

Незначна перевага жіночого населення над чоловіками була виявлена у Палацовій та Подільській частині Києва, що обумовлювалося розташуванням на Подолі жіночого Флорівського монастиря та Інституту шляхетних дівчат і жіночого духовного училища у центральній частині міста. Передмістя Києва також позначилися перевагою чоловічого населення, яке становило 52,76 % [16, с. 189]. На 100 жінок київських передмість приходилося 111 чоловіків.

Перепис передбачав також з'ясування місця народження мешканців Києва та передмість. На час перепису Київ населяло 36 005 киян і 57 865 уродженців інших губерній України, що становило 73,85% від загальної кількості населення міста. Серед жителів Києва 21,55% становили вихідці з російських і білоруських губерній, 2,89 % – вихідці з інших місцевостей Російської імперії, ще 1,71% склали іноземці. Як відзначали організатори перепису, кількість киян становила незначні показники, враховуючи навіть те, що він включав і тих, хто народився в місті від немісцевих батьків. Результати перепису виявили цікавий факт переваги киян власне в передмісті, аніж у самому Києві. Заслуговує на увагу і той факт, що на час перепису, за підрахунками організаторів, в Києві на кожних 100 киян припадало 252 некиян, а саме: 160 уродженців інших губерній України, 47 уродженців різних губерній Російської імперії, 27 уродженців білоруських губерній, 7 уродженців Привіслянських губерній (західних губерній Російської імперії на території Королівства Польського), 2 уродженця Остзейських (Прибалтійських) губерній Російської імперії, 1 уродженець Сибіру та Кавказу, 6 іноземців [16, с. 191]. Іноземці, які мешкали в місті на час проведення перепису, були вихідцями з Німеччини, Австрії, Франції, Туреччини, Швейцарії, Італії, Греції, Англії, Бельгії, Сербії, Данії, США, Голландії. Їх загальна кількість становила 2 170 осіб [5, с. 42].

Серед населення Києва вихідці з Київської губернії склали половину мешканців міста. Це обумовлювалося тим, що найбільша кількість обслуговуючого персоналу та прислуги в Києві була саме з Київської губернії, як і найбільша кількість вихованців в усіх навчальних закладах міста. Середина другої половини XIX ст. була для Києва часом інтенсивної розбудови, яка потребувала великої кількості кваліфікованих майстрів будівельного фаху. Теслярі, каменярі та штукатури користувалися посиленням попиту у місті, що і спонукало майстрів інших губерній Російської імперії, а особливо Орловської, Калузької та Курської, долучитися до вирішення будівельних потреб Києва. За цих обставин вихідці з сусідніх губерній становили суттєвий відсоток населення міста.

Київ того часу вважався досить молодим містом, оскільки дві третини його населення з'явилося виключно за останні тридцять років. Зокрема, населення Києва значно зросло і за рахунок представників єврейської національності, яким тривалий час було суворо заборонено проживати в місті. Цей дозвіл вони нарешті отримали за п'ять-шість років до проведення перепису.

Анкета переписного листа включала також фіксацію вікового складу населення Києва, що допомогло виявити особливості вікової структури мешканців міста. Тогочасний Київ був населений жителями різних вікових категорій, про що свідчать дані таблиці [16, с. 195].

Вік	Чоловіки	Жінки	Всього
До 1 року	2361	2362	4723
1 – 5 років	3733	3900	7633
5 – 10 років	4425	4452	8877
10 – 15 років	6249	5325	11574
15 – 20 років	6978	6026	13004
20 – 25 років	11393	5734	17127
25 – 30 років	10147	6173	16320
30 – 35 років	6700	4327	11027
35 – 40 років	5680	4619	10299
40 – 45 років	4115	2937	7051
45 – 50 років	3397	3163	6560
50 – 55 років	2386	1995	4381
55 – 60 років	1853	1736	3589
60 – 65 років	1073	1056	2129
65 – 70 років	611	766	1377
70 – 75 років	381	361	742
75 – 80 років	159	253	412
80 – 85 років	69	102	171
85 – 90 років	23	58	81
90 – 95 років	16	17	33
95 – 100 років	6	4	10
100 – 105 років	-	3	3
105 – 110 років	-	-	-
110 – 115 років	1	1	2

Найстаршу категорію мешканців Києва представляли два довгожителі чоловічої та жіночої статі, чий вік зазначався у межах від 110 до 115 років. Порівняно з результатами перепису Санкт-Петербургу, де також враховувався вік населення міста, Київ помітно вирізнявся в цьому відношенні. Найстарші мешканці Санкт-Петербургу мали вік у межах від 95 до 100 років і були представлені кількома особами. Київ середини ХІХ ст. за віковим складом населення був молодим містом. Результати перепису свідчили, що серед населення Києва відзначалася перевага молоді у відсотковому відношенні. Найбільша кількість населення міста була представлена мешканцями віком від 20 до 30 років, частка яких становила 26,5 %. Жителів міста віком від 20 до 40 років у Києві налічувалося 42,5 % від загальної чисельності мешканців міста [16, с. 196].

При проведенні перепису враховувалися і відомості про працездатність мешканців міста. Отримання цих відомостей дало змогу визначити Київ як місто Російської імперії з відносно найменшою кількістю непрацездатного населення і потужним відсотком працездатних мешканців. За тогочасними розрахунками, особи до 15 років визначалися як непрацездатні за малолітнім віком. У Києві на час проведення перепису їх нараховувалося 32 806 осіб. Жителі Києва з обмеженою працездатністю, тобто від 15 до 20 років, становили 10,2% мешканців міста (13 004 особи), що у відсотковому відношенні цілковито відповідало подібному показнику результатів перепису населення Санкт-Петербургу. Працездатне населення Києва було представлене особами віком від 20 до 60 років і їхня кількість складала 76 427 осіб, тоді як 5 014 осіб відносилися до категорії непрацездатних за віком (від 60 років) [6, с. 26]. Порівняно з іншими містами Російської імперії, Київ вирізнявся досить незначною частиною непрацездатного населення за малолітнім і похилим віком. Частка працездатного населення у Києві була майже у півтора рази вищою від показників інших міст Російської імперії. Лише один показник кількості жителів Києва з обмеженою працездатністю відповідав загальному показнику в цілому по державі.

Одним із напрямків статистичного дослідження міста стало визначення сімейного стану жителів Києва. Згідно з даними одноденного перепису у місті нараховувалося майже 47 000 одружених мешканців з числа осіб шлюбного віку, та більш ніж 43 500 осіб неодружених чи овдовівших. При цьому серед чоловічої частини мешканців Києва одружені становили 38 %, а серед жіночої – 36 %. Найбільшу частку серед овдовівшої частини становили жінки. Цей показник, за словами П. Чубинського, визначався величезним відсотком і становив 1/7 частину всього жіночого населення міста [16, с. 198]. Пояснення цьому полягало у значній віковій різниці між подружжям, коли чоловіки одружувалися вже у досить поважному віці, обираючи собі молоду дружину, в майбутньому – молоду вдову. Можливостей вийти заміж повторно у таких жінок було небагато. Вдівці становили при цьому всього 1/35 частини від чоловічого населення міста.

Проведення перепису включало обов'язковість з'ясування мови, на якій розмовляли жителі Києва. Розмовною у домашньому вжитку для 8/10 частини мешканців міста була російська мова з її діалектами, до яких відносили загальноруський, великоруський, малоруський та білоруський. Далі за популярністю використання у домашньому вжитку були єврейська мова (1/10 частини населення), польська мова (1/15 частини населення) та німецька мова (1/50 частини населення) [5, с. 36]. Через відсутність у переписних листах пояснень щодо поняття «рідної мови», більшість мешканців міста не змогла чітко зазначити мову, якою вони користувалися в повсякденному житті. Через цю неточність отримані результати не дали змогу визначити етнічний склад населення Києва.

При переписі враховувалося і віросповідання респондентів. Населення Києва у цьому відношенні поділялося на православних, одновірців, старовірів, уніатів, католиків протестантів, євреїв, караїмів, магометан, язичників. Найбільше у Києві нараховувалося православного населення – 98698 осіб, католики становили 8,18% населення або 10 409 осіб, 2,15% населення становили протестанти, всі інші релігії були представлені менш ніж 1% жителів міста [16, с. 202]. Серед православного населення нараховувалося найбільша кількість одружених (32 758), неодружених (22 472) та овдовівших (7 861) осіб. Показники одружених і неодружених киян свідчили й про те, що найбільший відсоток неодружених складали католики – 38,96%. У протестантів цей показник становив 37,87%, у православних – 35,62% та 27,11% – у старовірів. Як з'ясувалося при переписі, схильність до подружнього життя, яка визначалася кількістю одружених і овдовівших, була найбільш притаманна євреям, де неодружені становили 1 636 осіб або 19,12%, тоді як одружені – 6 207 осіб або 72,56% [16, с. 203]. Серед єврейського населення Києва 4/5 осіб шлюбного віку були одруженими. Великий показник одружених відзначався і серед старовірів, 3/4 яких перебували у шлюбі. У православних показник одружених був дещо нижчим і складав 64 %. Від 61 до 62 % одружених було серед католиків і протестантів.

Важливим показником результатів перепису стало визначення рівня письменності мешканців Києва. Серед 123 133 жителів міста, які повинні володіти грамотою, лише 47 679 були письменними, з них 32 451 становили чоловіки. Письменні та напівписьменні у Києві становили 43,5%, тоді як 55,5% було неписьменних. При цьому серед чоловіків показник письменності та

напівписьменності складав 52,8%, а серед жінок – 33,3% [5, с. 38]. Результати перепису засвідчили й значну кількість неписьменних дітей віком від 7 до 14 років. У відсотковому відношенні цей показник становив 38,77 % серед хлопчиків та 53,94 % серед дівчат [5, с. 38]. Письменних жителів Києва було найбільше серед католиків і протестантів, понад 70% яких володіли грамотою. У православних та євреїв показник письменності складав відповідно 40,45% та 41,45%. Найменшу кількість письменних було виявлено серед старовірів (36,25%) [16, с. 208]. Великий відсоток письменних серед католиків, що мешкали у Києві, пояснювався тим, що майже 2/5 їх загальної кількості належали до вищого стану, тоді як у православних до цього стану відносилось лише 1/4 їх частини.

За рівнями освіти у Києві переважали мешканці з початковою освітою. Її отримали 54,12% жителів міста. Середньою освітою володіли лише 6 001 мешканець Києва або 20,84% усього населення. Найменше у місті нараховувалося жителів з вищою освітою – 1 166 осіб або 6,13 %. Майже 19% жителів міста володіли нижчим рівнем освіти [16, с. 209]. По відношенню до віросповідання освіти у навчальних закладах різних рівнів отримали від 68 до 76% православних, від 13 до 19% католиків, від 4 до 7,5% протестантів і від 3 до 13 %євреїв. Виходячи з того, що до інтелігенції зараховувалися особи з вищою та середньою освітою, таких жителів у місті на час перепису було зафіксовано 7 775 осіб (6,11 %), тобто 1 особа на 16 мешканців Києва.

При проведенні перепису визначалася і станова структура населення міста. У Києві мешкали потомственні дворяни, особисті дворяни, біле та чорне духовенство, потомственні та особисті почесні громадяни, купці, міщани, селяни, іноземці. За кількісним показником у Києві переважали міщани, які становили майже 1/3 населення; далі йшли нижчі чини (1/4) та селяни (1/6). Всього ж у Києві нараховувалося нижчих станів 74%, або 3/4 мешканців міста [5, с. 39]. Власне міських станів у Києві налічувалося 37% або 2/5 частини населення. У всіх станах частка некиян серед жителів міста переважала над киянами.

Православне населення Києва представляли переважно міщани, військовослужбовці з сім'ями та селяни і лише 1/4 частини православних жителів належала до привілейованого стану. Старовіри також у переважаючій більшості були міщанами (63,49 %), купцями (12,72%) та селянами (12,72%), але до нижчих станів у старовірів належало понад 5/6 їхньої кількості. У католиків 4 122 особи (40,89%) становили привілейований стан і цей відсотковий показник був найбільшим серед представників інших віросповідань. Протестанти Києва вирізнялися значним відсотком кількості осіб привілейованого стану (21,39%) та найбільшим показником кількості іноземців (37,58%). Серед євреїв 67,34% становили міщани, 15,08% – купці, 12,6% – військовослужбовці, 1,54% – селяни та 0,14% (20 осіб) відносилися до привілейованого стану. Отже, привілейований стан населення Києва представляли на 4/5 православні мешканці міста та на 1/5 католики. Серед купців міста половину склали православні та майже 2/5 євреї (36,57%). У міщан 7/10 їх чисельності становили православні, 2/10 – євреї та 1/10 – католики. Селяни Києва на 19/20 також були православними, як і 6/7 кількості військовослужбовців у місті. Іноземців головним чином представляли католики та протестанти, частка яких становила 82,8% [16, с. 215].

Таким чином, ретельна підготовка та чітка організація проведення одноденного перепису населення Києва надали можливість отримати в стислі терміни цінні відомості про кількісний, становий, релігійний та національний склад міста. Статистичні відомості проведеного дослідження забезпечили також можливість скласти розгорнуту економіко-географічну характеристику жителів Києва другої половини XIX ст. Але найважливішим досягненням перепису стало те, що його результати виявили населення міста майже на половину більшим, ніж вважалося офіційно.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурелюк А. З темного минулого: (про перепис у Києві в 1874 р.) / А. Бурелюк // Пролетарська правда. – 1939. – 17 січня.
2. Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX в.) [Текст] / Я. Е. Водарский. – М.: Просвещение, 1973. – 160 с.
3. Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества: В 2 т. – Т. 1. – К., 1873. – 552 с. – Т. 2. – К., 1874. – 647 с.

4. Зибер Н. По поводу рецензии «Киевлянина» на перепись 2 марта 1874 года / Н. Зибер. – К., 1875. – 24 с.
5. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободою по переписи 2 марта 1874. – К., 1875. – 89 с.
6. Непорозуміння з приводу одноденного перепису в Києві // Киевский телеграф. – 1875. – 29 січня.
7. О домах и квартирах г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. – Б.м., б.г. – 53 с.
8. Постановления Киевской городской думы с 1871 по 1887 гг. – К., 1888. – 584 с.
9. Пустоход П.И. К столетию переписи населения Киева 1874 года: Заметки о ее пр-ве и некоторых итогах / П.И. Пустоход // Демогр. тетр. – 1974. – Вып. 9. – С. 225–238.
10. Пустоход П.И. Київ понад сто років тому: [Перший перепис населення м. Києва 2 берез. 1874 р.] / П.И. Пустоход // Наука і суспільство. – 1988. – № 4. – С. 14.
11. Ремесленное и промышленное население Киева. – К., 1875. – 20 с.
12. Рошин А. Г. Население России за 100 лет [Текст] / А. Г. Рошин. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.
13. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Х.-К.: Держ. вид. 1930. – 327 с.
14. Хорунжий Ю. Перший Київський перепис: [Перепис населення Києва у 1874 р.] / Ю. Хорунжий // Літ. Україна. – 1986. – 23 жовтня.
15. Чубинский П. Разъяснения к Таблицам о жителях Киева по переписи 2 марта 1874 г. / П. Чубинский, И. Новицкий. – К., 1875. – 16 с. – Відб. з: Зап. Юго-Зап. отд. императ. Рус. геогр. о-ва; Т. 2.
16. Чубинский П.П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года / П. Чубинский. – К., 1875. – 32 с. – Відб. з: Зап. Юго-Зап. отд. императ. Рус. геогр. о-ва; Т. 2.

Ткаченко Т., Ткаченко Г. Киевская однодневная перепись 1874 г.: анализ статистических ведомостей.

В статье анализируются результаты однодневной переписи населения Киева, которая проводилась 2 марта в 1874 г. Юго-Западным отделом Русского Географического общества.

Ключевые слова: перепись населения, Киев, Юго-западный отдел Русского географического общества, городские жители, киевляне.

Tkachenko T., Tkachenko G. The Kievan one-day census is a 1874: analysis of statistical information.

The returns of one-day censuses of Kyiv are analysed in the article, on conducted March, 2 in 1874 by the South-West department of Russian Geographical society.

Keywords: census of population, Kyiv, South-west department of Russian geographical society, townsmen, Kievites.

Одержано 21.09.2012